

Waarom de dichter lacht: humor in de poëzie van P.A. de Génestet en François HaverSchmidt

Anthony MANU

Abstract

This article has two objectives. Firstly, it aims to show that the existing models for textual humour studies must be adapted in order to be used for the analysis of poetic texts, specifically for poems in which the use of rhetorical devices plays a central role. Secondly, it seeks to demonstrate that an analysis based on insights from textual humour studies can enrich a reading of humorous poetry. By combining and expanding contemporary incongruity-resolution theories of lingual humour, I introduce a methodology, which I then use to analyse the role of humour in the poems “Niet aardig” (“Not witty”) by P.A. de Génestet and “Immortelle LXXXIV” by François HaverSchmidt. I argue that the humorous effect is caused by a shift between rhetorical schemata and that it evokes a thought process which leads to a relatively sober handling of idealistic desires.

INLEIDING

Humor speelt een centrale rol in de negentiende-eeuwse literatuur. Het gebruik ervan typeert verschillende nationale tradities van humoristisch schrijven – zoals de satirische Engelse of de ironische Duitse – en draagt bij tot een veranderde kijk op subjectiviteit. In de romantiek bijvoorbeeld verraadt het de psychologie van de auteur, die uit haar teksten als een speels genie, slimme observator of snaakse sympathieke figuur naar voren komt. Lange tijd waren literatuurwetenschappers afkerig van de studie van humor, een situatie die verbeterde door de opkomst van de formele humorstudies (Nilsen & Nilsen 2008: 261). De meest gebruikte analysemodellen voor talige humor uit de humorstudies en de cognitieve taalkunde zijn echter gebaseerd op onderzoek naar humor in alledaagse taal en laten daardoor, zonder aanpassingen, niet goed toe om rekening te houden met de eigenheden van literaire en meer bepaald poëtische humor.

Met deze bijdrage heb ik twee doelstellingen. Ten eerste wil ik aantonen dat de bestaande leeswijzen voor humoristische teksten uit de humorstudies aangepast moeten worden opdat ze toepasbaar zouden zijn op poëtische teksten waarbij het gebruik van retorische procedés een belangrijke rol speelt in de poëtische praktijk van de dichters. Concreet geef ik twee voorbeelden van dergelijke gedichten. De uitbreidingen op de visies rond humoristische incongruenties en resoluties die ik zal voorstellen, laten toe om het belang van retorische procedés voor bepaalde gevallen van humor in die gedichten te duiden. Ten tweede wil ik demonstreren dat een analyse op basis van inzicht-

ten uit de hedendaagse tekstuele humortheorie een lectuur van gedichten van humoristische auteurs kan verrijken. Ik beperk me hier dus tot de studie van de poëzie en neem twee gevallen uit de Nederlandse traditie van dichters die in de literatuurstudie bekend staan als humoristisch.

Ik analyseer de rol die het gebruik van humor speelt in het gedicht “Niet aardig” uit de bundel *Leekedichtjes* (1860) van Petrus Augustus de Génestet (1829-1861) en het gedicht dat het nummer LXXXIV¹ draagt in de “Immortellen”-cyclus van de bundel *Snikken en grimlachjes* (1867) van François HaverSchmidt (1835-1894).² De gedichten werden allereerst gekozen omdat de bestaande literatuur vaak naar de “Immortellen” en *Leekedichtjes* verwijst wanneer de humor van de auteurs besproken wordt (bijv. Drop 1968; Schram 1986: 75; Berg & Couttenier 2016: 524-525). Ten tweede thematiseren beide gedichten een concept dat binnen het “semantische veld van humor” (Attardo 1994: 7) valt. In “Immortelle LXXXIV” is er namelijk sprake van een bitter gelach, in “Niet aardig” van geestigheid. In de talige humorstudies wordt doorgaans geen onderscheid gemaakt tussen eventuele “types” humor, zoals humor die bitter gelach veroorzaakt, of geestige humor. In dit artikel zal ik evenmin een dergelijke distinctie hanteren. Voorlopig volstaat het om te stellen dat de thematisering van gelach of geestigheid hier op de aanwezigheid van humor kan wijzen.

Om de vraag naar de rol van humor in de gedichten te beantwoorden wordt eerst een korte stand van zaken geschetst met betrekking tot de humor in de poëzie van beide dichters. Vanuit de bestaande leeswijzen die in die stand van zaken naar voren komen, worden vervolgens twee hypothesen geformuleerd die uitgaan van de literaire context van de gedichten. Dan analyseer ik de teksten met gebruik van inzichten uit de humorstudies. Een methodologie daarvoor wordt stapsgewijs uitgewerkt op basis van de incongruentie-resolutiegedachte aanwezig in humormodellen zoals de General Theory of Verbal Humor van Victor Raskin en Salvatore Attardo (1991) en in de visie op humor in de cognitieve taalkunde volgens Geert Brône, Kurt Feyaerts en Tony Veale (Brône & Feyaerts 2004; Brône et al. 2006; Brône 2017).

BESTAANDE LEESWIJZEN

De bestaande lezingen van de poëzie van De Génestet die de humor vermelden, nemen er vaak genoeg mee de humor als een positieve eigenschap van zijn persoonlijke stijl te beschrijven (bijv. Knuvelder 1973; Schram 1986). Volgens een veelvoorkomende visie is de negentiende-eeuwse dichtkunst van

¹ HaverSchmidt schreef die poëzie toe aan zijn alter-ego, de hyperromantische dichter Piet Paaltjens. Eigenlijk bevat de “Immortellen”-cyclus slechts dertien gedichten. De nummering suggereert dat het om een selectie uit een grotere verzameling gedichten gaat. Dat strookt naar alle waarschijnlijkheid niet met de werkelijkheid, maar maakt deel uit van de mystificatie rond de figuur Paaltjens (Mathijssen 1981: 19).

² Zie de bijlage voor beide gedichten.

voor 1880 in het algemeen esthetisch oninteressant maar bepaalde stijlkenmerken waaronder humor maken de gedichten van De Génestet tot uitzonderingen (bijv. Dijk 1997; Berg & Couttenier 2016). HaverSchmidts humor wordt vaak biografisch-psychologisch geduid en in verband gebracht met de invloed van Heinrich Heine (bijv. Serrarens 1955; Nieuwenhuys 1964: 9-10, 41; Drop 1968).

Wanneer het tot een lezing van de humor als tekstuele eigenschap in de gedichten komt, passen analytici vaak de omschrijving toe van Elizabeth Jongejan (1933) van “grote humor” en de komische procedés die volgens haar (1933: 127-128) gedurende de romantische humorcultus populair waren. “Grote humor” is het type humor die Jongejan bijvoorbeeld in het werk van grote romantische auteurs zag voorkomen. Het drukt per definitie een persoonlijk levensgevoel uit dat in het teken staat van een diepgevoelde spanning tussen het ideale en de waarneembare wereld.

Tijdens de romantische humorcultus gebruikten auteurs vaak bewust humor in hun werk. Jan Walch (1943: 642) situeert De Génestet en HaverSchmidt in een groep Nederlandse humoristische schrijvers die in verband zouden staan met internationale romantici. Walch merkt wel de specificiteit van de Nederlandse humor op. Ze is “nuchterder dan de Engelsche, fijner dan de Duitsche, minder verstandelijk dan de Fransche”. Sophie van Gilse (1955) en Eduard Serrarens (1955) beroepen zich op Jongejan, maar onderstrepen ook dat HaverSchmidt nuchterder is dan de internationale romantici. Van den Berg en Piet Couttenier (2016: 531-532) bespreken HaverSchmidts humor niet apart maar vermelden dat hij, om het beeld van Paaltjens te schetsen, verscheidene retorische procedés zoals (zelf)ironie, parodiërende verwijzingen, “humoristische kortsluitingen”³ hanteert en het hoge, het platvloerse en het gruwelijke afwisselt. Weinige recente bronnen beschrijven de humor van De Génestet. Van den Berg en Couttenier noemen de *Leekedichtjes* scherp, satirisch en humoristisch en spreken elders van “opgeruimdheid” en een “zachtaardige spot met de deftige dufheid van zijn tijd” (2016: 524-525). Volgens Garnt Stuijveling en C.G.N. de Vooy (1966: 99) hanteert de dichter gezonde scherts, hekelende spot en pittige uitdrukkingen.

Uit de stand van zaken blijkt dat het merendeel van de professionele lezers HaverSchmidt en De Génestet als humoristische dichters ziet. De bestaande biografische, literatuurhistorische en cultuurhistorische analyses van de humor in de gedichten zijn echter weinig theoretisch onderbouwd wat hun conceptualisering van humor als een tekstuele eigenschap betreft. Mijn leesmethode zal zich afzetten tegen de bestaande leeswijzen door, op basis van inzichten uit de tekstuele humorstudie, systematisch te analyseren welke eigenschappen van de tekst een humoristisch effect krijgen en hoe. Door uit te gaan van twee

³ Van den Berg en Couttenier leggen dat begrip niet uit maar bedoelen mogelijk dat gedichten of gedachtegangen daarbinnen soms abrupt ten einde komen na een plotse ridicule wending.

bestaande, contextgerichte leeswijzen kan ik vooraf tot twee hypothesen over de rol van humor in de gedichten komen.

Een eerste context waar ik van uitga, is die van de domineespoëzie. De domineespoëzie is een traditie die de Noord-Nederlandse dichtkunst ongeveer tussen 1840 en 1880 domineerde. De dominee-dichters waren predikanten die doorgaans onderwijzende poëzie schreven over alledaagse of actuele onderwerpen. Ze gebruikten een retorisch heldere en welluidende stijl om religieuze en levenswijsheden tot uitdrukking te brengen (Van den Berg en Couttenier 2016: 505-507).

De hier besproken gedichten en bundels wijken af van de typische domineespoëzie, onder meer door hun gebruik van humor. Net als De Génestet is het lyrische “ik” in *Leekedichtjes* schijnbaar een predikant met veel levenswijsheid maar hij heeft het behalve over alledaagse onderwerpen ook over godsdienstige stromingen en complexe theologische debatten. Het “ik” erkent bovendien dat hijzelf de kluts kwijt raakt wanneer hij met hooggeleerde theologen praat, hij raadt de lezer aan zelf over de godsdienst te reflecteren, bekritiseert religieuze autoriteiten en kiest daarbij soms voor een spottende toon.

De *Snikken* vormen allesbehalve een duidelijk voorbeeld van domineespoëzie. Berg en Couttenier (2016: 528) stellen dat erover gediscussieerd kan worden of HaverSchmidt al dan niet tot de dominee-dichters behoort. Honings stelt resoluut dat zijn verzen geen domineespoëzie zijn (2016: 322). Ze verkondigen immers geen religieuze of zedelijke boodschap over de werkelijkheid van de doorsnee parochiaan maar zijn rijk aan scènes die het studentenleven en een aantal motieven van de romantiek evoceren, zoals de gekwelde schrijver die geen plaats vindt in de maatschappij, de enorme gevoeligheid, het verlangen naar de dood, het verlangen naar een geïdealiseerd verleden (en naar een nationale glorie), het bovennatuurlijke en het landschap dat de gemoedstoestand weerspiegelt. HaverSchmidt gaf de bundel uit toen hij reeds dominee was maar schreef veel van de *Snikken* als theologiestudent. De fictieve dichter Paaltjens is allesbehalve een predikant met een nuchtere kijk op het leven maar een student die, zoals veel studenten van zijn generatie maar dan intenser, van romantische poëzie houdt en sentimenteel wordt wanneer zijn jeugdige idealen niet tot vervulling komen. Toch lijkt de traditie van de domineespoëzie een relevant interpretatief kader te bieden. Zo kunnen de afwijkingen bijvoorbeeld als uitdiepingen van de traditie gelezen worden. De gedichten erkennen dat het verlangen naar een hogere werkelijkheid, in de vorm van romantische idealen of een streven naar theologische inzichten, ook een rol kan spelen in iemands alledaagse leven. Ze suggereren dan echter dat men die gevoelens met een zekere nuchterheid moet benaderen.

In *Leekedichtjes* worden hoogdravende theologische discours die de eenvoudige, onzekere geloofservaring dreigen te overschaduw en de gemiddelde leek verwarren, speels bekritiseerd. De alledaagse werkelijkheid in de

Snikken doorbreekt vaak op een komische manier de romantische of studentikoos idealistische droombeelden en de excessieve sentimentaliteit van Paaltjens wordt vaak als lachwekkend voorgesteld, wat een argument voor nuchterheid kan zijn. De humor is dan een retorisch middel waarmee de atypische dominee-dichter een nuchtere visie op de rol van een hogere werkelijkheid in het alledaagse leven presenteert. Zo luidt ten minste de eerste hypothese.

Een tweede, heel andere contextuele lezing plaatst de gedichten in de Europese romantiek. Jongejan meent dat de humor in de poëzie van HaverSchmidt en in sommige gedichten van De Génestet “grote humor” is en dus een persoonlijk levensgevoel uit dat in het teken staat van een diepgevoelde spanning tussen het ideale en de waarneembare wereld. Zij komt tot die analyse door de Nederlandse humoristische auteurs nauw in verband te brengen met de grote Europese romantici die de humor in bepaalde werken niet schuwden zoals Heinrich Heine, Lord Byron en Alfred de Musset. Dat maakt Jongejans interpretatie problematisch. De romantische zwaargewichten, door wie de Nederlandse dichters inderdaad beïnvloed werden, gebruikten humor namelijk om een subjectieve levens- en literatuurvisie te uiten die onder meer voortvloeit uit de Duitse filosofie, waarin een ongrijpbare waarheid schuilgaat achter het waarneembare. De spanning tussen het ideale en het waarneembare bij de Nederlandse dichters staat niet in verband met een dergelijke filosofie maar wel met een typisch Nederlandse nuchterheid die laat zien hoe hoogdravende of idealistische denkwijzen weinig toepasbaar zijn op het alledaagse leven. Die nuchterheid zorgde er overigens voor dat romantiek in de Nederlanden vrij braaf bleef en dat de Duitse filosofie er niet in kon doordringen (Van den Berg & Kloek 1988: 157-165). De gelijkenis tussen het wereldbeeld van de Nederlandse en de internationale dichters wordt dus overschat wanneer ervan uitgegaan wordt dat de poëzie van de Nederlanders een soortgelijk gevoel uit als bij de grote voorgangers en het gelach bij die dus op een zelfde manier in dienst staat van dat levensgevoel.

Van den Berg en Kloek (1988: 164-165) introduceren de kritiek dat Jongejan het concept “humor” op een zeer ruime manier hanteert. Daardoor kan zij de romantische filosofie en literatuurvisie achter de humor van de grote romantici onder eenzelfde noemer plaatsen als de humor van bijvoorbeeld Nederlandse auteurs. Ze zou er niet in slagen aan te tonen dat het filosofisch-poetische kader in het werk van ook maar één auteur van de periode voorkomt. Van den Berg en Couttenier (2016: 532) vragen zich af of men in de duiding van het levensgevoel in de *Snikken* als romantische ironie niet “te ver is doorgeschoten” en of men de *Snikken* daarmee wel “recht aandoet”. De gedachte dat HaverSchmidts humor nuchterder is dan die van de grote Europese romantici was al aanwezig bij Serrarens (1955: 49) en Van Gilse (1955: 28-29). Die laatste geeft Jongejan deels gelijk. Zij meent dat HaverSchmidt een Heiniaans gevoel uit maar spreekt van een on-Hollands sentiment dat uiting vindt in

Hollandse “vormen van verbeelding”. HaverSchmidt thematiseert inderdaad aspecten van de Nederlandse identiteit zoals de nuchterheid, die volgens sommigen onder meer zou voortvloeien uit het calvinisme (Persson 2011: 2-4). Volgens Ellen Krol (2004: 98) maakten eenvoud en een “rustige, nuchtere aard” voor negentiende-eeuwse Nederlanders deel uit van het (deels geografisch bepaalde) volkskarakter dat bijvoorbeeld de huiselijke poëzie, de traditie waarop de domineespoëzie voortbouwde, trachtte te spiegelen.

De kritiek op Jongejan betekent niet dat de humor van de Nederlandse dichters niet een persoonlijk levensgevoel kan uitdrukken dat in het teken staat van een spanning die lijkt op die ervaren door de romantici maar minder metafysisch en praktischer is, een spanning tussen idealisme en nuchterheid in het dagelijkse leven. De idee dat ze dat doet, vormt mijn tweede hypothese. Beide hypothesen brengen de humor in verband met een spanning tussen idealisme en nuchterheid. Mij interesseert hier vooral waarom die spanning specifiek met humor is behandeld. Werkt hij als een retorisch middel waarmee wijsheden op een aangename manier verkondigd worden en bekritiseerde posities als lachwekkend worden voorgesteld (zoals de eerste hypothese voorstelt), en/of vloeit hij (zoals de tweede hypothese stelt) voort uit een subjectieve ervaring van de werkelijkheid, een “levensgevoel”? Op die vraag biedt een lezing vanuit de bestaande lezingen geen eenduidig antwoord. Om haar te beantwoorden stel ik een close-reading van de tekst voor aan de hand van inzichten uit de hedendaagse humortheorie.

HUMOR EN INCONGRUENTIE

De “incongruentiegedachte”, de idee dat humor veroorzaakt wordt door een botsing tussen twee ideeën, verbindt veel theorieën over humor (Holland 1982: 21-29, Attardo 1994: 47-48) en lijkt gepast voor mijn onderzoek hier aangezien beide hypothesen het reeds over een oppositie (in casu “idealisme-nuchterheid”) hebben. Dominant op het vlak van tekstuele humor zijn de incongruentie-resolutietheorieën, die stellen dat, bij humor, de botsing tussen de ideeën deels op een speelse manier wordt opgelost. Een probleem dat bij veel van die theorieën terugkomt is een vaagheid of de mate van herleiding wat de aard van de botsende ideeën en van hun tekstuele correlaat betreft.

Er kwam op dat vlak een doorbraak dankzij de Semantic Script Theory of Humor (SSTH) van Victor Raskin, die vereenvoudigd stelde dat er bij humor minstens twee overlappende maar tegengestelde scripts gebruikt worden om de teksten te creëren en/of te lezen. Er is dan sprake van een “scriptoppositie”. Scripts zijn gestructureerde gehelen van kennis over hoe entiteiten typisch zijn of gebeurtenissen typisch verlopen in iemands cognitie (Attardo 1996: 196-200). De scripts moeten tegengesteld zijn volgens één van de basisopposities die een rol spelen in het menselijke leven, waaronder de oppositie

“goed-slecht” (Raskin 1985: 111-114), die ik in de te bestuderen gedichten terug zal vinden.

Nemen we als voorbeeld de tekst van het tweeregelige “Individualisme” (Génestet: 4) uit *Leekedichtjes*: “Wees u-zelf!” zei ik tot iemand ; / Maar hy kon niet: hy was niemand.” De regels bevatten twee scripts: het script “jenzelf zijn” (ongedwongen/ongekunsteld zijn) en het script “niemand zijn” (= geen (noemenswaardige) eigenheid hebben). Ze zijn aan elkaar tegengesteld volgens de basisoppositie “goed-slecht”, waarbij “jenzelf zijn” uiteraard goed is. Ze overlappen aangezien een deel van de tekst compatibel is met beide scripts. “Wees u-zelf!” [...] kon niet” kan volgens het eerste script betekenen dat het “ik” de “iemand” vroeg zich ongedwongen of ongekunsteld te gedragen maar dat de “iemand” dat niet kon. Volgens het tweede script moedigt de “ik” de “iemand” er tevergeefs toe aan zijn eigenheid te hervinden.

Dankzij het concept “script” kon Raskins model op een wetenschappelijke manier grappen duiden waarin de kennis die nodig is om de oppositie tussen ideeën te begrijpen, niet te herleiden valt tot de “woordenboekdefinitie” van de lexemen. De SSTH is echter een louter semantische theorie, waardoor uit andere disciplines de kritiek kwam dat humor ook op andere vlakken kenmerken bezit. De SSTH werd daarom uitgebreid tot de General Theory of Verbal Humor (GTVH) van Raskin en Salvatore Attardo. Het model beschouwt de scriptoppositie (SO) als één van zes “kennisbronnen” (knowledge resources) waarmee taalgebruikers humoristische teksten lezen of creëren. Een tweede kennisbron die betrekking heeft tot de ervaring van de humoristische incongruentie, meer bepaald tot die van de gedeeltelijke resolutie ervan, is het “logische mechanisme” (LM). Met kennis daaruit wordt een speelse logica herkend of geïntroduceerd waarmee een centrale tegenstelling overbrugd wordt (Attardo 2001: 22-27). Het LM in “Individualisme” is een vorm van semantische ambiguïteit. “Jenzelf niet kunnen zijn” kan immers zowel betekenen “niet ongedwongen kunnen zijn” als “er niet in slagen je eigenheid te vinden”.

Sinds Raskin is de taalkundige visie op het verband tussen semantiek en cognitie echter geëvolueerd. Binnen de cognitieve taalkunde heerst dan ook een benadering van humoristische incongruentie die afwijkt van die in het SSTH/GTVH-paradigma. De cognitieve taalkunde ziet de “constructie van betekenis”, de vorming van mentale representaties of “conceptualisaties” van situaties, als de essentie van het talige denken. Die constructie verloopt door middel van uiteenlopende operaties, zoals die van conceptuele *mapping* en *blending*, metafoer, metonymie en standpunt, die in teksten herkend kunnen worden. Die operaties, betrokken bij die constructie van conceptualisaties, worden “construale operaties” genoemd. Vanuit de *prototype theory* kan dan beschreven worden hoe bepaalde gebruiken van een construale operatie prototypischer zijn dan andere, meer creatieve gebruiken ervan (Brône & Feyaerts 2004: 362-364; Brône et al. 2006: 206-207). Verschillende theoretici hebben

opgemerkt dat construale operaties op een atypische manier gebruikt kunnen worden in humoristische teksten, wat tot een semantische incongruentie leidt. Geert Brône en Kurt Feyaerts (2004: 363-364) stellen dan ook dat er potentiële humor ontstaat wanneer een tekst operaties bevat die relatief ver afstaan van een prototypisch gebruik maar alsnog herkenbaar zijn als gevallen van de operatie in kwestie (zie bijv. de *Marked Informativeness Hypothesis* en de *Optimal Innovation Hypothesis* (Giora 2015: 130-135; Brône 2017: 6-11)).

Het atypische gebruik van een construale operatie in “Individualisme” is, vereenvoudigd, een complex geval van metonymie. Om te begrijpen wat het feit dat de “iemand” niemand is ermee te maken heeft dat die “iemand” zichzelf niet kan zijn, moet men de gedachtegang construeren volgens welke “niemand zijn” en “jezelf niet kunnen zijn” beide verband houden met⁴ de idee van iemands eigenheid. Schematisch kan die gedachtegang als volgt worden weergegeven: [niemand zijn] => [persoon die je normaal bent (= jezelf) niet zijn] => [de staat waarin je jezelf bent kwijt zijn] => [je eigenheid kwijt zijn].

De cognitief taalkundige visie op humor heeft voordelen ten opzichte van de SSTH en GTVH. Ze laat ten eerste beter toe te beschrijven hoe, op flexibele wijze en op basis van prototypes, met kennis wordt omgegaan bij de conceptualisatie van nieuwe of ongewone situaties. Ze benadrukt daarnaast, op basis van prototypetheorie, dat de eigenschappen die taal humoristisch maken niet geheel eigen zijn aan humor maar dat het om een atypisch gebruik van “normale” construale operaties gaat. Theoretici zouden daardoor kunnen afstappen van de nog vage lijst (Attardo 2002: 18) van humoristische LM’s (Brône & Feyaerts 2004: 370) en op basis van hun kennis over het prototypische gebruik van bepaalde construale operaties, atypische gebruiken van die operaties beschrijven. De prototypische beschrijving van LM’s/atypisch gebruikte construale operaties en de cognitief-taalkundige manieren om de flexibiliteit van “frames” (“scripts” in de SSTH/GTVH) weer te geven zijn, zoals Attardo (2006: 341-342, 358) ook opmerkt, compatibel met de GTVH en kunnen er, waar relevant, gemakkelijk in opgenomen worden.

Een fundamenteel verschil tussen de SSTH en GTVH enerzijds en de cognitief taalkundige visie anderzijds is dat de incongruentie bij de eerste het centraalste kenmerk van humoristische teksten vormt en inhoudt dat situaties opgeroepen in een tekst op een bepaald vlak aan elkaar tegengesteld zijn volgens één van een aantal basisopposities die essentieel zijn in het menselijke leven. Bij de tweede ontstaat er door het centrale kenmerk, het atypische gebruik van een construale operatie, een “effect” (Brône & Feyaerts 2004: 363) van incongruentie (niet per se van oppositie) in die zin dat de lezer stimuli opmerkt die hij prototypisch niet verwachtte.

⁴ In cognitieve termen: “cognitieve toegang verlenen tot” (Brône & Feyaerts 2004: 365).

Het idee van echte *opposities* als centraal kenmerk in de SSTH/GTVH lijkt bijzonder nuttig om de beleving van humor als een ervaring van een spanning “ideeël-aards” te duiden, die naar voren komt uit de bestaande literaire studies over HaverSchmidts en De Génestets humor en over romantisch ironische humor. Daarom zal ik voor de analyse uitgaan van de GTVH-visie op humoristische incongruenties als tegenstellingen tussen ideeën over het verloop van situaties. Niettemin zal ik die ideeën, op basis van de cognitief-taalkundige visie, niet definiëren als (flexibele) gestructureerde gehelen van kennis die al grotendeels vastliggen in de cognitie van de lezer en geactiveerd en aangepast worden tijdens de lezing. Ik zal ze beschouwen als “stappen” binnen een denkproces dat een atypische wending neemt. De lezer stelt zich tijdens de lezing voor hoe wat hij leest binnen het verloop van een situatie past, maar door een wending in de tekst verandert zijn voorstelling van die situatie.

De bestaande wetenschappelijke visies op humoristische incongruenties in teksten lijken op die manier een kader te bieden waarmee geduid kan worden wat er precies humoristisch is aan een tekst waarvan het humoristische effect verband houdt met een oppositie zoals dat van “idealisme-nuchterheid”. Toch meen ik dat de hierboven beschreven zienswijzen aangepast moeten worden om als kader te dienen voor de analyse van de gekozen gedichten. Ik zal namelijk twee problemen schetsen die optreden wanneer men de inzichten uit de bestaande visies op humoristische incongruenties op de gedichten tracht toe te passen. Telkens zal ik echter ook een verbreding van de zienswijzen voorstellen waardoor alsnog een analyse van de humoristische incongruenties en hun resoluties in de gedichten mogelijk wordt.

Een eerste probleem is dat de visies geen rekening houden met het gebruik van literaire procedés die geen construale operatie inhouden, zoals retorische procedés, om humor op te wekken. Een tweede probleem bestaat erin dat ze geen humoristische opposities op het retorische niveau kunnen beschrijven.

HUMOR EN PROCEDÉS

Het eerste probleem met de bestaande visies op talige humor ligt erin dat ze weinig rekening houdt met het feit dat auteurs naast construale procedés⁵ (die als construale operaties beschouwd kunnen worden, zoals metaforen en metonymieën) ook andere procedés gebruiken om humor in hun tekst te introduceren en dat lezers die procedés vaak als humoristisch ervaren. Het kan gaan om procedés zoals de herhaling, de uitweiding, klankspel, ironie (dat een pragmatisch fenomeen is waarbij de zender een niet-gepaste – onjuiste, onvolledige,

⁵ Ik gebruik “procedés” als een algemene term voor “kunstgrepen” (Algemeen Letterkundig Lexicon), talige keuzes die minstens één typisch doel vervullen binnen (een type) literaire teksten. Bijv. in gedichten is het gebruik van metrum een procedé dat de tekst typisch mooier maakt om naar te luisteren. Bepaalde construale operaties kunnen dus als procedés gebruikt worden. De metafoor bijv. kan in poëzie gebruikt worden om de lezer mooie, complexe, vervreemdende ervaringen te doen conceptualiseren.

onduidelijke, sociaal ongepaste – boodschap zendt waaruit de ontvanger door middel van een minimale aanpassing, vaak een negatie, de eigenlijke boodschap kan achterhalen (Attardo 2007: 159-163)), om een bepaalde toon of retorische oppositie (bijv. een wending in een redenering waarna het tegengestelde van ervoor beargumenteerd wordt). In letterkundig onderzoek wordt humor vaak in verband gebracht met literaire procedés die geen construale operatie inhouden maar dan wel als humoristisch worden geïnterpreteerd. De gedachte dat dergelijke, niet-construale procedés op zich humoristisch zijn (zie bijvoorbeeld Mathijsen 1981: 19), rijmt niet met het hedendaagse humoronderzoek, dat het talige aspect van humor vooral op het niveau van semantische opposities en/of atypische wendingen in het proces van betekenisconstructie situeert. Het lijkt dan ook onwaarschijnlijk dat niet-construale procedés rechtstreeks voor humor zorgen. Onrechtstreeks kunnen ze wel een effect van humor opwekken of bevorderen door humoristische structuren⁶ te veroorzaken of te benadrukken. Ik ontleen aan Katrina Triezenberg (2008: 538-539) de gedachte dat bepaalde tekstuele procedés (en andere fenomenen) het humoristische effect versterken door scripts te benadrukken of te signaleren. Triezenberg verwijst echter niet naar de 'humoristische procedés' van de letterkunde.

Wanneer een niet-construaal procedé voor humor lijkt te zorgen, is het met andere woorden niet het procedé zelf maar een structuur van oppositie-resolutie die dat procedé samen met andere tekstelementen of -eigenschappen veroorzaakt of onderlijnt. Toch spelen de procedés een centrale rol in de praktijk van literaire humor. De auteur en lezer zijn zich doorgaans bewuster van de herkenbare construale en niet-construale procedés waarmee onrechtstreeks humor wordt geïntroduceerd dan van de (complete) humoristische structuren. De bestaande kritieken van HaverSchmidt en De Génestet bespreken bijvoorbeeld wel de toon van de gedichten en de aanwezigheid van Jongejans (1933: 127-128) procedés (waaronder klankspel, herhaling, onderbreking, digressie, eigenaardige korthed of weglating van hoofdstukken) maar duiden niet welke concrete semantische incongruenties er voorkomen. Wie humor in teksten analyseert, kan het gebruik ervan dus beschouwen als een talige keuze waarbij het effect van humor wordt opgewekt. Dat effect berust op humoristische structuren. Het wordt opgewekt door bewust of onbewust zulke structuren in de tekst te creëren door op zich niet-humoristische procedés te hanteren die zowel construaal als niet-construaal kunnen zijn.

Zowel in “Niet aardig” als in “Immortelle LXXXIV” komen veel *retorische* procedés voor die de lezer met humor kan associëren. In beide gedichten zorgt het procedé van de retorische oppositie voor een tweedeling in de reto-

⁶ Met “humoristische structuur” bedoel ik het geheel van de botsende schemata en de verbanden die de resolutie mogelijk maken. Merk op dat het concept “humoristische structuur” volgens Brône en Feyaerts (2004: 363) verenigbaar is met de cognitief taalkundige visie op humor. Die visie focust niet op de idee van humoristische structuren maar ontkent haar evenmin.

rische structuur van de tekst. In “Immortelle LXXXIV” wordt die oppositie gemarkeerd door het lexeem “[n]een”, in “Niet aardig” door “[m]aar”. Die tweedeling blijkt de tekstuele structuur te bepalen waarop het humoristische effect berust. In “Niet aardig” komt daarnaast ironie (zie boven) voor. Met het advies om niet aardig te zijn, bedoelt de tekst dat het juist *niet* verkeerd is om religieuze onderwerpen op een geestige manier te bespreken. Verder bevat de tekst zeer duidelijke hyperbolen die de ironie markeren, zoals “Maar één ding is streng verboön,/ Doodlijkste aller zonden:/ Wee u, zoo ge in taal of toon/ Aardig wordt bevonden!” Subtielere procedés zoals de herhaling waarmee het “ik” steeds voor de aardigheid waarschuwt, de opsommingen en de uitroepen versterken de overdrijving.

Het korte gedicht “Immortelle LXXXIV” bevat naast de oppositie nog relatief veel retorische procedés die voor humor lijken te zorgen. De opvallendste lijkt de morbide hyperbool waarmee het “ik” zijn verbittering beschrijft. Het lacht zich dood om de slechtheid van de mens. De scherpe tegenstelling tussen positieve en negatieve relaties die het aanhaalt, en het feit dat het gedicht met een uitroep (“O”) begint, benadrukken de hyperbolische manier van denken van dat ik. Even hyper-romantisch is de kort uitgewerkte personificatie van de positieve relaties als doden. Verder zijn de eerste verzen “O, spreek mij niet van liefde,/ Van vriendschap en van trouw” ironisch omdat het “ik” het zelf continu over die liefde heeft.

RETORISCHE INCONGRUENTIES EN RESOLUTIES

Een tweede probleem doet zich voor wanneer we de bestaande humortheorieën willen toepassen op humoristische gedichten waarbij retoriek een centrale rol speelt in de poëtische praktijk van de dichter. De bestaande visies situeren de incongruentie namelijk binnen het conceptualisatieproces van een reële of fictionele extratextuele situatie waaraan de tekst refereert. De duidelijkste incongruentie in gedichten zoals de te bestuderen teksten doet zich daarentegen voor binnen het denkproces waarmee de lezer de retorische strategie van de tekst tracht te volgen, de manier waarop de tekst het impliciete publiek ergens van wil overtuigen. Beide gedichten bevatten wel thematisch belangrijke semantische tegenstellingen die een oppositie goed-kwaad inhouden (“lachen-rouwen”, “affectie-verbittering” en “goed-slecht” bij HaverSchmidt en “geestigheid-ernst” en “respectabel gedrag-zonde” bij De Génestet) maar geen atypisch gebruikte construele operaties die die tegenstellingen zouden overbruggen. Wat atypisch en creatief is aan de teksten is niet de manier waarop ze de lezer een situatie doen conceptualiseren maar wel de retorische opbouw, in die zin dat het verrassend is wanneer uiteindelijk blijkt waarvan en hoe de tekst het publiek wil overtuigen.

Om dat fenomeen nauwkeuriger te kunnen beschrijven en het verband met humor te duiden is het nodig retorische kennis, kennis over overtuigingskunst in onze visie op humoristische incongruentie op te nemen. Ik introduceer daartoe het concept “retorisch schema(ta)”. Die schemata vervullen bij humor een gelijkaardige rol als scripts maar bevatten gestructureerde ideeën over het verloop van de gedachtegang waarmee een tekst tracht te overtuigen in plaats van over het verloop van een beschreven extratallige situatie. Ze bevatten kennis die deel uitmaakt van iemands pragmatische competenties maar evengoed persoonlijke of aangeleerde kennis over mooie of heldere taal.⁷

Verschillende humortheoretici hebben reeds voorgesteld om de incongruente cognitieve schemata⁸ anders te definiëren dan in de GTVH, om zo meer humoristische tegenstellingen te kunnen duiden. Coulson et al. (2006: 232) stellen dat men met de klassieke visie op “scripts” of “frames”, uit de SSTH en GTVH, niet toelaat om de conceptualisatie van nieuwe situaties te duiden en suggereren dat er voor de analyse van humor rekening gehouden moet worden met processen die frames combineren en nieuwe frames construeren. Olivier Couder (2019: 136-140) meent dat veel gevallen van absurdistische humor alleen volledig kunnen worden begrepen en gewaardeerd in hun narratieve context. Die wordt door de lezer geïnterpreteerd met behulp van schemata die zowel specifieke kennis over taal en literatuur bevatten, als algemene kennis over de feitelijke wereld van de lezer. Francisco Yus (2016: 84-86) gebruikt de term “*making sense frame*” om te verwijzen naar de onverenigbare verzamelingen informatie die bij humor betrokken zijn. De term omvat wat traditioneel als een script wordt beschouwd maar ook frames en schemata⁹. “Scripts” in de SSTH/GTVH omvatten in theorie ook al die structuren maar in de praktijk gaat het model steeds uit van de structuur van traditionele “scripts”, zodat alle kennis steeds aan een typische situatie wordt gekoppeld. Yus (2016: 120-121) onderscheidt verder “culturele” frames waarin een individu prototypische kennis bewaart over hoe de cultuur, niet het individu zelf, bepaalde situaties conceptualiseert.

Ook het idee van retorische schemata komt niet uit het niets. Attardo verwijst reeds naar retorische schemata in *Linguistic Theories of Humor* (1994: 77-81). Hij reflecteert er over het concept “isotopie” dat in het Isotopy Dis-

⁷ Met het concept “retorisch schema” modeleer ik het menselijke vermogen om in een tekst een strategie om te overtuigen te herkennen of te gebruiken. Retorische schemata komen dus geenszins enkel voor in poëzie. Niettemin is het waarschijnlijk dat domineedichters, die naar heldere, overtuigende poëzie streven, ze bovengemiddeld intensief gebruikten.

⁸ De termen “script”, “frame” en “schema” verwijzen alle drie naar gestructureerde verzamelingen van stereotypische informatie in iemands cognitie. Ze zijn zeer nauw verwant en worden soms als uitwisselbaar beschouwd. Scripts bevatten strikt genomen informatie over reeksen van kleine handelingen en gebeurtenissen die een situatie kenmerken. Frames bevatten informatie over de wereld en vaak terugkerende situaties. Hun structuur laat ook informatie over voorwerpen toe. Schemata bevatten informatie over prototypische ervaringen die we gebruiken om ons de wereld op een dynamische manier voor te stellen (Lakoff 1988: 135; Yus 2016: 81-84; Couder 2019: 69-75). Zoals Couder (2019: 75) gebruik ik “schema” als een overkoepelende term.

⁹ Zie voetnoot 7.

junction Model (een ouder incongruentie-resolutiemodel van Algirdas Greimas (1966: 70) dat gebaseerd is op een analyse van een grap) een gelijkaardige rol vervult als die van scripts in de GTVH. Isotopieën werden in het IDM doorgaans gedefinieerd als semantische structuren, maar Attardo merkt op dat Catherine Kerbrat-Orrecchioni (1976: 16-22) onder andere ook retorische schemata als een soort isotopieën beschouwt. Attardo, die in *Linguistic Theories* niet uitsluitend maar voornamelijk grappen bestudeert, besluit echter dat het voor zijn doeleinden niet nodig is om de gangbare definitie uit te breiden. De humor van HaverSchmidt en De Génestet lijkt echter veel meer dan de doorsneegrapp op retorische speelsheid te berusten. Dat is logisch aangezien grappen vaak spontaan verteld worden terwijl dichters – en zeker domineedichters, die geschoold zijn in de predicatie – werk stoppen in de retorische opbouw van hun teksten.

Ik definieer retorische schemata, op basis van de definitie van scripts in de GTVH, als flexibele mentale voorstellingen van de strategie die een tekst lijkt te volgen om de lezer van een bepaald idee te overtuigen. Ze worden gebruikt om de rol van tekstelementen of -eigenschappen binnen de strategie mee te interpreteren. Zoals een script informatie over de actoren, handelingen, locaties, voorwaarden enz. van een extratallige situatie bevat, bevat een retorisch schema informatie over situaties waarbij combinaties van tekstelementen en eigenschappen een tekst op een bepaalde manier overtuigend maken. Een retorisch schema wordt gevormd tijdens de interpretatie van een tekst wanneer de lezer erover nadenkt waarvan bepaalde tekstelementen hem willen overtuigen en hoe ze dat willen doen. Wat de structuur betreft, moet een retorisch schema dan minstens informatie bevatten over een soort idee waarvan een redevoering een publiek kan overtuigen, over een aantal procedés waarmee dat besluit op een overtuigende manier bereikt kan worden en over een context waarin dat kan gebeuren.¹⁰

Opgeslagen in de cognitie van een taalgebruiker liggen de prototypes van die schemata. Ze kunnen echter flexibel gebruikt worden en ze kunnen vlot met elkaar gecombineerd worden bij de interpretatie van een langere redevoering. Een *reductio ad absurdum* komt bijvoorbeeld tot haar besluit, de verwerping van een stelling, en die verwerping wordt gebruikt als de *refutatio* in een klassieke redevoering.

¹⁰ Dat geldt uiteraard ook voor de schemata die ik in de gedichten zal herkennen. Volgens het schema van “het advies”, zoals het prototypisch in de domineespoëzie gebruikt wordt, overtuigt een zender met autoriteit het publiek ervan op een bepaalde, nuchtere manier te handelen. Hij gebruikt bijvoorbeeld aansporingen, argumenten voor of tegen handelwijzen en vergelijkingen van handelwijzen. Volgens een zeer prototypisch schema van “de ironische stelling” (Attardo 2000: 794) presenteert de zender stellingen die tegengesteld zijn aan zijn attitude over een onderwerp, in een context waarbij het publiek zijn echte attitude kent. Het beoogde besluit waartoe het publiek moet komen is een verwerping van de tegengestelde attitude. Volgens het schema van “de klacht” overtuigt de zender een publiek ervan dat zijn situatie meelijwekkend is binnen een context waarin er een sympathie tussen beide partijen bestaat. Hij gebruikt procedés die het pathos onderstrepen zoals uitroepen en overdrijvingen (zie “Pathos” in *Letterkundig Lexicon*). Volgens het schema van “de waardeering”, zoals het prototypisch in de gebruikt wordt, overtuigt een zender met autoriteit een publiek voor wie het onderwerp relevant is van zijn evaluatie van dat onderwerp. Hij gebruikt argumenten, beschrijvingen van het onderwerp, vergelijkingen met andere opties en anekdotes die zijn evaluatie ondersteunen.

In de gekozen gedichten vindt er echter een plotse wending plaats. De lezer kan alle elementen van een eerste deel van de tekst immers binnen een overkoepelende retorische strategie plaatsen op basis van eenzelfde schema. Vervolgens introduceert de tekst een aantal tekstelementen die daar niet binnen passen. Om ze alsnog te duiden, moet de lezer op basis van die laatste elementen en van bepaalde voorgaande elementen die hij herinterpreteert, tot een nieuwe voorstelling van de overkoepelende retorische strategie, tot een nieuw, passend retorisch schema komen.

In “Niet aardig” herken ik een dergelijke overgang van het retorische schema van “het advies”, dat gebruikt kan worden om de verzen tot en met “Wee u, zoo ge in taal of toon” te begrijpen, naar het retorische schema van de ironische stelling, dat nodig is om de daaropvolgende verzen te interpreteren.¹¹ Aanvankelijk lijkt de tekst geestelijken advies te geven over hoe ze zich moeten gedragen, vervolgens lijkt hij door middel van ironie de gedachte dat geestigheid slecht is te verwerpen. In “Immortelle LXXXIV” bestaat de oppositie tussen het retorische schema van “de klacht”, waarmee alle verzen tot en met het woord “verbittert” gelezen kunnen worden, en het retorische schema van “de waardering”, waarmee het laatste vers moet worden geïnterpreteerd. Initieel lijkt het gedicht te klagen over gefaalde relaties, daarna lijkt het gesprekken over ellende te evalueren als beter dan gesprekken over positieve relaties.

Merk op dat schemata, al zijn ze flexibel, prototypische kennis over overtuigingsstrategieën bevatten en dat die prototypen bepaald zijn door de historische context. Dat verbindt mijn analyse met cultuurhistorische en biografische lezingen. Uit de contexten die in die lezingen naar voren komen kan een analyticus deels afleiden met welke schemata een geïnformeerde lezer de tekst zou benaderen. In het geval van de gekozen gedichten is het waarschijnlijk dat de doorsneelezer, gewend aan de retorisch heldere Nederlandse poëzie van de tijd, op basis van retorische schemata met (al dan niet bewuste) kennis van de klassieke redeneertechnieken, relatief vlot prototypische gebruiken van retorische procedés in de tekst zal herkennen.

Om de ervaring van humor te verklaren, kunnen we nu stellen dat, voor beide gedichten, de twee schemata betrokken in de abrupte overschakeling tegengesteld zijn aan elkaar volgens een oppositie “goed-slecht”. Dat lijkt vreemd aangezien retorische schemata op zich geen uitgesproken goed-slecht-lading dragen zoals sommige scripts. In de gedichten worden ze echter zo geladen door de praktijk waarin ze gebruikt worden. Zoals in de contextuele interpretaties naar voren komt, gebruiken gedichten uit de traditie van de do-

¹¹ Om de overgang tussen de schemata hier te herkennen moet de interpretatie volgens het schema van de “ironische stelling” onderscheiden worden van de herkenning van een spottende toon. Ook de verzen van het “advies” dragen namelijk een spottende toon (bv. door de banalisering van mystiek als iets wat je kan doen omdat het gewild is) maar ze kunnen zonder de gedachte van een achterliggende ironische bedoeling geïnterpreteerd worden. (Het nastreven van mystieke ervaringen is effectief een aanvaardbare gedraging.) De gedachtes dat geestigheid een dodelijke zonde is en dat het goed is te kunnen zeggen “k Ben volstrekt niet aardig !” lijken echter onzinnig zonder ironische bedoeling.

mineespoëzie retorische strategieën om het publiek te overtuigen van heldere, nuchtere visies op de wereld. “Immortelle LXXXIV” en “Niet Aardig” suggereren echter ook perspectieven van idealisten die moeilijk van die nuchtere visies overtuigd kunnen worden. Bijgevolg wordt de aandacht van de lezer gevestigd op de mate waarin de retorische strategie van de tekst erin slaagt tot een eenduidig besluit te komen. Doordat de strategieën die de lezer voor en na de overgang in de tekst herkent daar – in beide gedichten – niet evengoed in slagen, ervaart die lezer op dat vlak een tegenstelling “geslaagd (goed) versus niet-geslaagd (slecht)” tussen de schemata. Op basis van die tegenstelling is er sprake van een humoristische schemaoppositie.

Als de resolutie beschouw ik, naar analogie met de cognitief taalkundige visie op humor, de herkenning van het atypische denkproces waarmee de elementen die niet in het aanvankelijk schema passen alsnog geïnterpreteerd kunnen worden. Het gaat bij de gekozen gedichten dan niet om een construable operatie maar om het besef dat bepaalde voorgaande elementen of eigenschappen, indien het eerste schema verworpen wordt, in combinatie met de elementen/eigenschappen die buiten dat schema vielen, een tweede schema kunnen definiëren. Het gaat met andere woorden om de realisatie dat bepaalde tekstelementen of eigenschappen “retorisch ambigu” zijn in de zin dat ze volgens twee onverenigbare retorische schemata kunnen worden geïnterpreteerd.

Bij “Niet aardig” bestaat de resolutie erin te herkennen dat de toegevingen vanaf “Wees zelf miserabel” een ambigue retorische wending vormen. Binnen het schema van “het advies” drukken ze uit dat de beschreven attitudes allemaal welkom zijn in de Kerk, ook al zijn ze niet bepaald aangenaam voor anderen. Als ze haar ironisch lezen, dan benadrukken ze hoe – volgens het discours waartegen het “ik” zich verzet – de meest onaangename attitudes nog steeds beter zijn dan elke vorm van geestigheid. De overgang van het schema van het advies naar dat van de ironie is “goed” of “slecht” geladen (het is een negatieve retorische wending): advies impliceert nuttige inzichten over hoe een wenselijk doel bereikt kan worden; de ironie bekritiseert de visie die men leest als men de stellingen letterlijk neemt (dat geestelijken niet geestig mogen zijn) maar leidt niet tot een constructieve conclusie. Lineair gelezen lijkt het gedicht dus eerst een lijst aan nuttige inzichten over de juiste religieuze attitude voor de Nederlandse clericus te presenteren. Even lijkt te worden benadrukt hoe de raad zelfs zal gelden voor mensen met een excentrieke attitude. Uiteindelijk blijken de verzen echter ironische stellingen te zijn, die benadrukken dat kerkleiders een restrictieve visie op religieuze attitudes hebben.

In “Immortelle LXXXIV” bestaat de resolutie in de herkenning van de aansporingen in “O, spreek mij niet van liefde” en “Nee, spreek mij van 's mensen ellende” als ambigue retorische elementen. In het schema van “de klacht” duiden de imperatieven uitroepen of smeekbedes aan. Volgens het schema van “de waardering” duiden ze waardeoordelen aan binnen een kwali-

tatieve vergelijking. Het lyrische ik verkiest het verbitterde lachen (het “grimlachen”) boven het praten over positieve relaties waarin hij niet langer gelooft. Dat sentiment maakt uiteraard deel uit van het hyper-romantische pathos van het “ik” dat aan Paaltjens refereert. De overgang van het schema van de klacht naar dat van de waardering heeft een goed-slecht-lading. De klacht schuift het gebrek aan degelijke intermenselijke relaties namelijk naar voren als een hopeloos probleem. Dat probleem is afwezig bij het schema van de waardering en die waardering houdt zelfs een positief oordeel over de blijkbaar grappige ellende van anderen in. Lineair gelezen lijkt de poëtische reflectie eerst een klacht over mislukte vriendschappen, liefdes en relaties van wederzijdse trouw te zijn. Na de verzuchting van de eerste strofe lijkt de “klacht” een tweede verzuchting in te zetten, die bijvoorbeeld een smeekbede om zielsrust zou kunnen zijn. Uiteindelijk blijkt het helemaal niet om een klacht te gaan. Het “ik” heeft het slecht in zijn relaties maar is zo verbitterd dat hij ervan geniet als ook anderen zich ellendig voelen. Aan het einde van de Immortelle wordt tevens op het semantische niveau humor gecreëerd met een woordgrap op basis van de letterlijke en de figuurlijke betekenis van “zich doodlachen”. Het humoristische effect daaruit versterkt het humoristische effect dat op het retorische niveau werd gegenereerd.

BESLUIT

Uit de beknopte analyses van de humor in beide gedichten is gebleken dat de humor sterk gebruik maakt van retorische procedés. Er is meer sprake van grappige redeneringen of formuleringen dan van grappige situaties of handelingen. Let wel, mogelijk zou dat minder het geval kunnen zijn voor de narratievere gedichten in de *Snikken*, of voor de weinige sterk narratieve gedichten van *Leekedichtjes*. De aandacht voor retoriek past in de dichterlijke praktijk van de domineespoëzie. Waar de typische domineespoëzie naar een heldere uiteenzetting streeft, spelen de besproken gedichten met de ambiguïteiten binnen de retorische opbouw van de tekst: redeneringen lijken één iets, maar blijken uiteindelijk iets anders. Dat betekent niet dat het “ik” door de humoristische wendingen de controle op zijn redeneringen verliest. Het eindpunt van de redenering in beide gedichten blijkt allesbehalve toevallig. Het “ik” in “Immortelle LXXXIV” legt uiteindelijk uit waarom hij verbitterd lacht (waarbij de grimlach een centraal motief in de bundel is). Het “ik” in “Niet aardig” kan het humoristische effect gebruiken om de visie dat clerici ernstig moeten zijn, als lachwekkend voor te stellen.

Voor wie de volledige bundels heeft gelezen en de centrale thema’s kent, valt het toch op dat de gedachtegangen die de gedichten eerst leken te volgen, tot conclusies konden leiden over de grote thema’s die de dichters bezighouden. Belangrijke thema’s in de *Snikken* zijn namelijk de onbereikbaarheid van

blijvende vriendschappen en van ideale liefdesrelaties, een nostalgisch verlangen naar een verleden waarin die relaties zagezegd wel mogelijk waren, en de centrale worsteling met de romantische melancholie die uit het gemis voortvloeit. De klacht had een oprechte poging van het “ik” kunnen zijn om met die sentimenten om te leren gaan. Een centraal thema in *Leekedichtjes* zijn religieuze houdingen. De hevige, abstracte theologische debatten van De Génestets tijd maken het moeilijker om een geschikte houding te vinden. Volgens het schema van de raadgeving bespreekt het gedicht welke houdingen al dan niet gepast zijn. De uiteindelijke redenering van HaverSchmidt en De Génestet leidt echter respectievelijk tot een ironische of tot geen echte conclusie. Het “ik” in “Immortelle LXXXIV” maakt zijn oprechte klacht niet af en komt tot het ironische besluit dat hij nu om ellende kan lachen. Het “ik” in “Niet aardig” spot ermee hoe er in de Kerk geen plaats is voor geestigheid, maar is wel een toegewijd lid van die Kerk. De keuze om plots een zware redenering af te breken ten voordele van een spel met retorische procedés lijkt daarom, hoe vaardig de dichters het ook doen, een plan B.

We kunnen die keuze als volgt interpreteren: in plaats van zich te verliezen in duistere romantische beschouwingen en religieuze debatten die slechts tot conflicten leiden, willen HaverSchmidt en De Génestet de discoursen die hen fascineren op een relatief nuchtere manier exploreren. Door het gebruik van humor weerstaan ze aan de drang om eindeloos naar serieuze antwoorden op de grote vragen te zoeken. De humor in de gedichten drukt dus een persoonlijke omgang met de spanning tussen grote ideeën en nuchterheid uit. Dat bevestigt de tweede hypothese gedeeltelijk. Die stelde dat de humor een persoonlijk levensgevoel uitdrukt dat in het teken staat van een spanning tussen idealisme en nuchterheid. De persoonlijke omgang met de spanning in kwestie impliceert inderdaad een bepaalde subjectieve ervaring van die spanning in kwestie en hangt er nauw mee samen. De humor drukt echter niet in de eerste plaats een ervaring of een levensgevoel uit maar wel een manier van denken met en over een levensgevoel.

Tegelijk wordt de eerste hypothese, dat de humor een retorisch middel is waarmee een nuchtere visie op de rol van een hogere werkelijkheid in het alledaagse leven wordt voorgesteld, ook deels bevestigd. Humor komt voort uit de retorische opbouw van de gedichten en geeft blijk van een streven naar een *relatief nuchtere* visie op de rol van een hogere werkelijkheid in het alledaagse leven. Hij is echter geen retorisch middel waarmee de tekst een nuchter beeld van de wereld kan uitdrukken. De humor is gebaseerd op incongruenties op een retorisch niveau maar tracht zelf niet te overtuigen van een nuchter wereldbeeld. Hij drukt daarentegen een denkproces uit en dat denkproces leidt tot een relatief nuchtere manier van kijken en denken. De gedichten schetsen met andere woorden geen nuchter beeld van romantische idealen en van religieuze discussies door er de draak mee te steken maar ze tonen hoe hun

lyrische “ik” humor gebruikt om over die onderwerpen na te denken zonder alle nuchterheid te verliezen.

BRONNEN

- [Anoniem], “Pathos.” *Algemeen letterkundig lexicon*, Lars Bernaerts et al. (red.), DBNL, 2012, https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_01536.php. Geraadpleegd op 8 januari 2022.
- [Anoniem], “Procédé.” *Algemeen letterkundig lexicon*, Lars Bernaerts et al. (red.), DBNL, 2012, https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_03159.php. Geraadpleegd op 8 januari 2022.
- Attardo, Salvatore. *Linguistic Theories of Humor*. Berlijn, Mouton de Gruyter, 1994. Print.
- . "Irony as relevant inappropriateness." Attardo, Salvatore. "Irony as relevant inappropriateness." *Journal of pragmatics*, vol. 32, nr. 6, 2000, pp.793-826. Web. http://omero.humnet.unipi.it/2014/matdid/372/Attardo_Irony.pdf. Geraadpleegd op 5 januari 2022.
- . *Humorous Texts: A semantic and pragmatic analysis*. Berlijn, Mouton de Gruyter, 2001. Print.
- . "Cognitive linguistics and humor." *HUMOR: International Journal of Humor Research*, vol. 19, nr. 3, 2006, pp. 341-362. Web. <https://www-degruyter-com.myezproxy.vub.ac.be/document/doi/10.1515/HUMOR.2006.017/html>. Geraadpleegd op 8 januari 2022.
- Attardo, Salvatore, Christian F. Hempelmann, and Sara Di Maio. "Script oppositions and logical mechanisms: Modeling incongruities and their resolutions." *HUMOR: International Journal of Humor Research*, vol. 15, nr. 1, 2002, pp. 3-46. Web. <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/humr.2002.004/html>. Geraadpleegd op 21 mei 2021.
- Attardo, Salvatore, and Victor Raskin. "Script theory revis (it) ed: Joke similarity and joke representation model." *HUMOR: International Journal of Humor Research*, vol. 4, no. 3-4, 1991, pp. 293-348. Web. <https://doi.org/10.1515/humr.1991.4.3-4.293>. Geraadpleegd op 21 mei 2021.
- Berg, Willem van den & Piet Couttenier. “François HaverSchmidt.” *Alles is taal geworden*. Amsterdam, Bert Bakker, 2016, pp. 528-533. Print.
- Berg, Wim Van den & Joost Kloek. “Thorbecke and the Resistance to Irony in the Netherlands.” *Romantic Irony*, samengesteld door Frederick Garber, Budapest, Akadémiai Kaidó, 1988, pp. 156-177. Print.
- Brône, Geert. *Cognitive linguistics and humor research*. Routledge, 2017. Print.
- Brône, Geert, and Kurt Feyaerts. "Assessing the SSTH and GTVH: A view from cognitive linguistics." *HUMOR: International Journal of Humor Research*, vol. 17, nr. 4, 2004, pp.: 361-372. Web. <https://www-degruyter-com.myezproxy.vub.ac.be/journal/key/humr/17/4/html>. Geraadpleegd op 19 december 2021.
- Brône, Geert, Kurt Feyaerts, and Tony Veale. "Introduction: Cognitive linguistic approaches to humor." *HUMOR: International Journal of Humor Research*, vol. 19, nr. 3, 2006, pp. 203-228. Web. <https://www-degruyter-com.myezproxy.vub.ac.be/journal/key/humr/19/3/html>. Geraadpleegd op 20 december 2021.

- Couder, Olivier. *Don't be absurd : absurdist humour in absurdist literature from a cognitive perspective*, 2019. UGent & VUB, PhD-scriptie. Print.
- Coulson, Seana, Thomas P. Urbach, and Marta Kutas. "Looking back: Joke comprehension and the space structuring model." *HUMOR: International Journal of Humor Research*, vol. 19, nr. 3, 2006, pp. 229-250. Web. <https://www-degruyter-com.myezproxy.vub.ac.be/journal/key/humr/19/3/html>. Geraadpleegd op 20 december 2021.
- Dijk, Peter van. "Een domineedichter in zijn context." *Vooys*, vol. 15, , nr. 3, 1997, pp. 30-35. Web. https://www.dbnl.org/tekst/_voo013199701_01/_voo013199701_01_0035.php. Geraadpleegd op 30 mei 2021.
- Drop, Wim. Piet Paaltjens als parodist. *W. A. P. Smit-nummer*, speciaal nr. van *De nieuwe taalgids (Groningen)*, nr. 61, 1968, pp. 116-127. Web. https://www.dbnl.org/tekst/_taa008196801_01/_taa008196801_01_0109.php. Geraadpleegd op 19 mei 2021.
- Génestet, Petrus Augustus de. *De Dichtwerken van P. A. de Génestet*, samengesteld door C. P. Tiele, twaalfde druk, Amsterdam, Gebroeders E. & M. Cohen, n.d. Print.
- Gilse, Sophie van. *De figuur van François Haverschmidt*. Voorwoord door Jantina Hoekstra-Meyer, Arnhem, Van Loghum Slaterus, 1955. Print.
- Giora, Rachel, Ofer Fein, Nurit Kotler, Noa Shuval. "Know hope: Metaphor, optimal innovation and pleasure." *Cognitive linguistics and humor research*, samengesteld door Geert Brône, Kurt Feyaerts & tony Veale, De Gruyter Mouton, 2015, pp. 129-146. Print.
- Greimas, Alguirdas Julien. *Sémantique structurale*. Parijs: Larousse, 1966. Print.
- Honings, Rick. "De bleke jongeling: Piet Paaltjens/ François HaverSchmidt (1835-1894)." *De dichter als idool: Literaire roem in de negentiende eeuw*. Amsterdam: Bert Bakker, 2016, pp. 321-365. Print.
- HaverSchmidt, François. *Snikken en grimlachjes*, samengesteld door Marita Mathijsen en Dick Welsink, Amsterdam, Athenaeum – Polak & Van Gennep, 2003. Print.
- Holland, Norman. *Laughing: A Psychology of Humor*. Ithaca/Londen: Cornell University Press, 1982. Print.
- Hoven, Adrian van den. "Piet Paaltjens: François Haverschmidt's ambivalent hero". *Canadian Journal of Netherlandic Studies*, vol. 4, nr. 1, pp. 71-73. Web. https://caans-acaen.ca/Journal/issues_online/Issue_IV_ii_V_i_1983/VAN%20DEN%20HOVEN%20-%20PIET%20PAALTJENS.pdf. Geraadpleegd op 19 mei 2021.
- Jongejan, Elisabeth. *De humor-'cultus' der Romantiek in Nederland*. Zutphen, W.J. Thieme & Cie, 1933. Web. http://www.dbnl.org/tekst/jong124humo01_01/jong124humo01_01.pdf. Geraadpleegd op 23 februari 2018.
- Kazemier, G. "Hoor ik op Sempre een waldhoorn." *Nieuw letterkundig magazine*, vol. 2, , nr. 1, 1984, pp. 20-21. Web. https://www.dbnl.org/tekst/_nie012198401_01/_nie012198401_01_0007.php. Geraadpleegd op 19 mei 2021.
- Kerbrat-Orecchioni, Catherine. "Problématique de l'isotopie." *Linguistique et sémiologie*, nr.1, 2002, pp.11-33. Print.
- Knuvelder, G.M.P. "P.A. de Genestet (1829-1861)." *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*, deel 3, Den Bosch, Malmberg, 1973, pp. 470-473. Web. https://www.dbnl.org/tekst/knuv001hand03_01/knuv001hand03_01_0061.php. Geraadpleegd op 29 mei 2021.

- Krol, Ellen. "De gelukkige man." *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde*, vol. 117, nr. 2, 2001, pp. 97-108. Web. https://dbnl.org/tekst/krol001gelu01_01/krol001gelu01_01.pdf. Geraadpleegd op 15 juni 2021.
- Lakoff, George. "Cognitive Semantics in Meaning and Mental Representations." *Versus 44-45 (1986)*, 1988, pp. 119-154. Web. <https://escholarship.org/content/qt04086580/qt04086580.pdf>. Geraadpleegd op 5 januari 2022.
- Nieuwenhuys, Rob. *De dominee en zijn Worgengel: Van en over François Haver-schmidt*, Amsterdam: Van Oorscot, 1964. Web. http://www.dbnl.org/tekst/nieu-018domi01_01/nieu018domi01_01_0001.php. Geraadpleegd op 23 februari 2018.
- Nilsen, Alleen & Don Nilsen. "Literature and humor." *The primer of humor research*, samengesteld door Victor Raskin, De Gruyter Mouton, 2008, pp. 243-280. Print.
- Persson, Ulf. Review van *The embarrassment of riches: An interpretation of Dutch culture in the Golden Age*, door Simon Schama. *Choice*, Chalmers University of Technology, Juli 2011. Web. <http://www.math.chalmers.se/~ulfp/Review/schama.pdf>. Geraadpleegd op 11 juni 2021.
- Raskin, Victor. *Semantic Mechanisms of Humor*. Dordrecht: Reidel, 1985. Print.
- Serrarens, Eduard. *De dichter-predikant François Haverschmidt (Piet Paaltjens)*. Amsterdam, Noord-Hollandsche Uitgevers Mij., 1955. Print.
- Schram, P.L. "P.A. de Génestet 1829-1861." *t Is vol van schatten hier...*, samengesteld door Anton Korteweg en Murk Salverda, Amsterdam /'s-Gravenhage, De Bezige Bij / Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, 1986, pp. 74-75. Web. https://www.dbnl.org/tekst/kort006isvo01_01/kort006isvo01_01_0023.php. Geraadpleegd op 30 mei 2021.
- Stuiveling, G & C.G.N. de Vooy "69. Petrus Augustus de Genestet [1829-1861]." *Schets van de Nederlandse letterkunde*, Groningen, dertigste druk, J. B. Wolters, 1966, pp. 99. Web. https://www.dbnl.org/tekst/vooy001sche01_01/vooy001sche01_01_0072.php. Geraadpleegd op 30 mei 2021.
- Triezenberg, Katrina. "Humor in literature." *The Primer of Humor Research*, samengesteld door Victor Raskin, Berlijn/New York, Mouton De Gruyter, 2008, pp. 523-542. Print.
- Yus, Francisco. *Humour and Relevance*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins, 2016. Print.
- Walch, Jan. L. "Humoristen." *Nieuw handboek der Nederlandsche letterkundige geschiedenis*, Den Haag, Martinus Nijhoff, 1943. Web. https://www.dbnl.org/tekst/walc001nieu01_01/walc001nieu01_01_0028.php. Geraadpleegd op 29 mei 2021.
- Zonneveld, Peter van. "Het Leiden van Piet Paaltjens. De anachronistische droom van HaverSchmidt." *De Negentiende Eeuw*, jaargang 18, 1994, pp. 13-20. Web. https://webdoc.uhn.ru.nl/tijd/n/negeee/vol18_1994/leidvapip.pdf. Geraadpleegd op 20 mei 2021.
- Zonneveld, Peter van. Studententijd - gelukkige dagen! : waarheid en dromen in de 19e-eeuwse studentenliteratuur / Peter van Zonneveld. In: *Literatuur*: vol. 20 (2003), afl. 6 (sep), pag. 31-35. https://www.dbnl.org/tekst/_lit003200301_01/_lit003200301_01_0100.php

BIJLAGE

LXXXIV.

O, spreek mij niet van liefde,
 Van vriendschap en van trouw;
 Die zijn al sinds lang overleden,
 'k Ben lang er al van in den rouw.

Neen, spreek mij van 's menschen ellende,
 Van al zijn kommer en nood,
 En hoe hij zijn broeders leven
 Verbittert, - dan lach ik mij dood.

VIII.

NIET AARDIG.

Leonard is in 't geheel niet geestig.
 Dr. HOFSTEDE DE GROOT.
Brieven over den Bijbel.

In de vaderlandsche kerk
 Is daar plaats te vinden,
 Eer en loon (schoon niet naar werk!)
 Wat ge ook moogt, vrinden,
 Wees mystiek, (dit blijft gezocht!)
 Wees zelfs miserabel ;
 Kronkel u in iedre bocht
 't Is gansch respectabel.
 Wees vervelend, taai en droog,
 Heb een schat gebreken,
 Houd een zeker rechter oog,
 Des noods – steel uw preeken !
 Maar één ding is streng verboön,
 Doodlijkste aller zonden:
 Wee u, zoo ge in taal of toon
 Aardig wordt bevonden!
 Geestigheid heet spotternij,
 Ongodisme, ketternij ;
 «Deftig, vormlijk, waardig»
 Blijft de leus, en, heil den man,
 Die het vroom verklaren kan:
 «'k Ben volstrekt niet aardig !»

